

Els ateneus a Catalunya. Cultura i sociabilitat als segles XIX i XX

Santiago Izquierdo*
Universitat de Barcelona

Rebut 10 gener 2017 · Acceptat 20 febrer 2017

RESUM

L'article presenta una panoràmica general de la història dels ateneus a Catalunya durant els segles XIX i XX, fins a arribar a la transició a la democràcia, als anys vuitanta del segle passat. En aquestes pàgines es posa de manifest el paper, fonamental, que han jugat els ateneus com a vertebradors del país, especialment des del punt de vista cultural, sense oblidar que en el cas català els ateneus han ultrapassat d'una manera evident aquestes funcions culturals per esdevenir una peça fonamental, també, en la vertebració política de la Catalunya contemporània.

PARAULES CLAU: ateneus, sociabilitat, associacionisme, cultura popular, societat civil

INTRODUCCIÓ

Si busquem en la *Gran enciclopèdia catalana* el significat d'«ateneu», ens trobem amb aquesta definició: «Associació científica i literària dedicada a elevar el nivell intel·lectual dels seus associats mitjançant discussions, conferències, cursos i lectures». Si la nostra font és el *Diccionari d'història de Catalunya*, podrem llegir-hi: «Institució d'iniciativa privada creada per tal de difondre la ciència i la cultura modernes entre els associats i la població en general». ¹ Per la seva banda, Pere Solà, un dels màxims especialistes en el tema, defineix l'ateneu com «una institució, un centre que crea i acull cultura, que difon i confronta alternatives culturals, fruit del treball de la raó humana, que poden ser de caire científic o de caire literari». ² I encara una quarta definició, la que ens presenta la Federació d'Ateneus de Catalunya: «Associació que té com a objectiu el foment de la cultura i la millora de la qualitat de vida de les persones associades a través d'activitats socioculturals com xerrades, conferències, exposicions, tallers, esports...». ³ En qualsevol cas, «ateneu» és el terme genèric, ja que, de fet, podem trobar diversos noms per a tipologies d'entitats molt similars: societat obrera, casino, foment, centre, grup coral, associació recreativa, patronat catòlic, cercle, casal, etc. En gran mesura, els noms de les entitats ens indiquen quina ideologia o tendència política hi havia darrere la fundació de l'entitat i el principal motiu de la seva formació. ⁴

Més enllà de les diferents definicions que donem als ateneus, a Catalunya aquestes entitats han estat quelcom més del que es recull en aquestes descripcions. Catalunya ha estat històricament terra d'ateneus. Uns ateneus que comencen a sorgir durant el segon terç del segle XIX en el marc d'una Catalunya liberal que s'està industrialitzant, però que genera grans desigualtats socials i culturals. És per això que els ateneus sorgeixen des de baix, des de les classes mitjanes i populars, «per paliar les desigualtats, garantir una vida digna i contribuir a la formació i culturització del poble». ⁵ En conseqüència, els ateneus i les altres institucions populars del mateix estil esdevindran un element decisiu de la modernització de la societat catalana i n'afavoriran una major cohesió, no exempta de conflictes. A partir del moment de la seva aparició, els ateneus catalans es consolidaran al llarg del segle XIX i el primer terç del XX, tot esdevenint una peça clau de la societat civil catalana i de la seva xarxa associativa.

Catalunya és una comunitat nacional i un dels seus elements identificatius «ha estat i és la potència d'allò que anomenem societat civil, que s'expressa mitjançant una xarxa associativa autònoma, independent de la família, del poder polític i del poder econòmic i que genera una cultura cívica. De manera que una de les característiques de la societat catalana al llarg de la història ha estat la seva capacitat autoorganitzativa, associativa. Associacionisme que ha anat variant en les formes segons els temps i les circumstàncies, però que s'ha mantingut constant en el fons». ⁶ L'associacionisme català ha estat i és present en camps tan diversos com el polític, l'econòmic, el religiós, el cultural, el social, l'educatiu, el laboral, l'esportiu, el re-

* **Adreça de contacte:** Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Carrer Montalegre, 6, 08001 Barcelona.
E-mail: santi.izquierdo@ub.edu

creatiu i el cooperatiu, i ha anat configurant un dens teixit associatiu que ha contribuït a cohesionar la societat catalana fins al punt que, en molts períodes de la nostra història, han estat la societat civil i la xarxa associativa les bases sobre les quals ha recolzat la continuïtat política i cultural del país, malgrat no disposar d'unes institucions polítiques pròpies, i s'ha fet front als intents d'anorrear-la.

En tot aquest procés, els ateneus hi han jugat un paper fonamental, perquè han estat la forma d'associació cultural i recreativa preponderant a la Catalunya dels segles XIX i XX. Durant aquest llarg període temporal, societat civil, sociabilitat, associacionisme i ateneisme han anat molt sovint de la mà i s'han barrejat en una comunió gairebé perfecta.

Però, d'on ve el nom d'ateneu? El nom prové del temple dedicat a Atenea, deessa grega de la saviesa i de les arts, d'on es deriva *athenaïon*, el temple d'Atenea, i d'aquí al llatí *athenaeum*, la gran escola romana. Aquest fou el nom que es donà a la primera institució pública d'ensenyament a Roma. Cap al final de l'Imperi, l'*Athenaeum* fou tancat. De fet, la funció i els espais ateneïstes gairebé desapareixeran amb l'esfondrament del món clàssic i no reapareixeran fins a l'inici de l'edat moderna, en el marc del Renaixement.

La veritable embranzida de l'ateneisme es produirà al segle XIX i primer terç del XX, quan arreu d'Europa la ciutadania impulsarà un tipus d'associacionisme cívic sota el nom d'ateneus. L'origen més immediat d'aquestes institucions el trobem en les societats científiques i literàries del segle XVIII, nascudes en el marc de la Il·lustració. A finals d'aquesta centúria, es fundaven a la capital francesa l'*Athénée de Paris* (1785) i l'*Athénée des Arts* (1792), que van servir de motor per a la seva extensió a la resta d'Europa.

ELS ORÍGENS DE L'ASSOCIACIONISME CONTEMPORANI A CATALUNYA

A Catalunya, els ateneus prenen el relleu de les confraries medievals, dels gremis d'artesans, i adquireixen un caràcter social molt marcat, fet que respon a les mancances de la societat industrial, amb grans desigualtats socials i un índex d'analfabetisme molt alt. La revolució industrial, doncs, marcarà un punt d'inflexió a l'hora d'explicar l'associacionisme català. En començar la industrialització, la cultura i la formació eren vistes com elements de progrés social i si l'estat burgès no els en volia proveir, els mateixos obrers se les proporcionaven.

En el seu origen, doncs, l'associacionisme a Catalunya va sorgir amb una clara vocació de servei a la comunitat. D'aquesta manera, moltes de les mancances socials que no eren cobertes per l'Estat —un estat que, d'altra banda, Catalunya no té— eren resoltes per l'acció col·lectiva i el treball voluntari. A Catalunya, amb uns dèficits més que evidents en l'estructura cultural, el món ateneïstic va ajudar extraordinàriament a pal·liar moltes d'aquestes man-

cances. De fet, la contribució dels ateneus a l'associacionisme català ha estat fonamental, i han estat una peça fonamental en la vertebració de la vida social i cultural del país, en la cohesió social dels municipis catalans, en el manteniment de la cultura i la llengua catalanes i en la tasca culturitzadora i polititzadora de les classes populars durant els segles XIX i XX.

La cultura, en un país sense estat com Catalunya, és un dels factors decisius per vertebrar-ne la cohesió i el sentit de col·lectivitat. Hi ha raons per defensar que Catalunya és associacionista perquè no té estat. El dinamisme dels actors socials li ha atorgat, en alguns períodes històrics concrets, resultats brillants, homologables als de països petits i amb un feble poder polític. Cal recordar, però, que la història cultural catalana presenta alts i baixos: fins al segle passat, i exceptuant els períodes breus, però d'una gran qualitat de les polítiques culturals de la Mancomunitat i de la Generalitat republicana i, finalment, amb la recuperació democràtica, Catalunya no ha disposat d'unes institucions culturals públiques pròpies que compenses sin o actuessin davant les dificultats o les fallides a les quals la societat civil estava sotmesa en períodes de crisi.

És tenint en compte tota aquesta realitat que podem arribar a ser conscients de la importància dels ateneus i de les associacions culturals de tota mena a l'hora d'incentivar la mobilització popular i de consolidar la vertebració del territori —no hem d'oblidar que, als municipis més petits, l'ateneu, el casal, el casino són sovint l'únic equipament de cultura. En molts casos, a més, aquestes entitats són escoles de democràcia, de civisme, de tolerància, de treball conjunt, on s'ofereixen un seguit de coneixements a la col·lectivitat. Així doncs, la importància que els ateneus i la resta de les associacions de tota mena han tingut en la història contemporània de Catalunya ha estat fonamental: «S'ha dit sovint que Catalunya és un dels països del món que, a l'època contemporània, ha tingut un moviment associatiu més nombrós quantitativament i més plural qualitativament. Els catalans, com tot poble maltractat per la història, tenim tendència a sobrevalorar allò que tenim de positiu. Bé que les coses no són ben bé així, entre altres motius perquè mai ningú no és ni el primer ni el millor, cal reconèixer que l'associacionisme ha assolit a Catalunya unes dimensions excepcionals». ⁷ A tall d'exemple, podem aportar les xifres següents. Sobre la base del Registre d'Associacions del Govern Civil de Barcelona, institució dependent del govern central encarregada de controlar la legalització de les associacions, Pere Solà ha comptabilitzat, per a l'àmbit provincial barceloní, prop de 22.000 associacions per a un període de temps que va d'abans de 1880 fins a 1966. ⁸ És una xifra extraordinària, i més si tenim en compte que no comprèn el moviment associatiu de les províncies de Girona, Lleida i Tarragona, i que no es refereix als darrers quaranta anys, quan, amb la fi de la dictadura el 1975, el fenomen associatiu no ha parat de créixer.

Serà en ple creixement econòmic del país, arran de la progressiva industrialització, que la societat civil s'anirà

dotant d'espais intel·lectuals on generar formació crítica i coneixements. És en aquest escenari, amb la revolució liberal com a rerefons, que apareixen escoles, reials acadèmies, casinos i liceus, de la mà de les classes benestants. Com a contrapunt, la classe treballadora i la mitjana també impulsen els seus propis espais de sociabilitat i de relació: els ateneus, que tenen l'objectiu d'alfabetitzar les classes subalternes. Aquest és l'embrió del moviment ateneístic.

Els ateneus apareixen a Catalunya com una necessitat i amb voluntat d'organització —sobretot de les classes populars—, sense més connexió i suport que els que voluntàriament s'estableixen entre alguns d'ells.⁹ Els ateneus, a Catalunya, constitueixen, doncs, una magnífica mostra de la capacitat dels catalans per organitzar estructures des del poble: «El país es construïa a empentes i rodolons. I els ateneus, des dels més sofisticats fins als més precaris, estaven sempre a primera línia de front. Amb el naixement de l'Ateneu de Mataró començava a Catalunya una història que és molt més que la d'unes simples entitats culturals: és la història de la nostra societat civil organitzada.»¹⁰

Durant el segle XIX es va viure a Catalunya un esclat d'associacions de tota mena (econòmiques, musicals, d'ajuda mútua, ateneus, escoles, cooperatives) i més endavant de sindicats i grans institucions populars. Moltes de les federacions i associacions de cultura d'arrel popular i altres federacions tenen el seu origen en el segle XIX. Una de les més paradigmàtiques, la Federació de Cors de Clavé, va maldar per importar una cultura musical que s'escampava per Europa, sense defugir el seu gran objectiu: per mitjà de les corals que impulsà Josep Anselm Clavé, es volia implantar a Catalunya un model de societat que pretenia alliberar les classes populars i ho feia promovent tot un seguit d'iniciatives encaminades al benestar social, com la lluita contra l'analfabetisme per mitjà de la instrucció pública, el desenvolupament de l'economia social creant cooperatives, societats de socors mutu i mutualitats, i fomentant l'estalvi com a garantia de dignitat de les jubilacions laborals.

D'altra banda, quan Clavé va fundar el seu primer cor, ho va fer, sobretot, per donar una alternativa moralment decent a les activitats d'oci més freqüents dels sectors obrers, considerades immorals i allunyades dels «bons costums». A banda d'això, l'objectiu últim dels cors no era simplement entretenir els treballadors d'una manera socialment acceptable, sinó que anava més enllà: els cors eren un mitjà per enquadrar els obrers i conscienciar-los políticament.¹¹

D'ençà de la seva aparició a Catalunya, els ateneus seran un espai lliure per a fer-hi debats, dotats de biblioteques i escenaris per fer-hi teatre o vetllades musicals, i on s'impartiran cursos diversos. Normalment, la sala principal era el cafè, on es reunien els associats a xerrar, preferentment de política. Durant el segle XIX, els ateneus seran llocs d'esbarjo i formació alhora.

Per l'esclat de llibertat que oferien, s'inicià la universalització de l'ensenyament, les primeres biblioteques, les primeres caixes d'estalvi —sovint de resistència—, i tam-

bé es popularitzà la pràctica de l'esport. El paper que, més d'una vegada, es veien obligats a jugar els ateneus com a caixes de resistència té una explicació lògica si tenim en compte que les polítiques repressives que afectaven el moviment obrer i les dramàtiques condicions de vida i de treball d'aquests sectors populars a la Catalunya del segle XIX van obligar molts ateneus a ultrapassar les seves funcions eminentment culturals i formatives per assumir tasques assistencials i de solidaritat, a través de socors mutus i caixes de resistència, destinades a sostenir econòmicament les famílies dels socis que no tinguessin ingressos regulars a causa de les vagues o d'altres contingències laborals. Un dels casos més paradigmàtics és el de l'Ateneu de Mataró, que va obrir una caixa d'estalvis, adreçada a tota la població, que va ser l'embrió de la futura Caixa Laietana.

LA CREACIÓ DELS PRIMERS ATENEUS

El model dels primers ateneus catalans va ser l'Ateneo Español (1820), de la mà dels liberals en la seva lluita contra l'absolutisme. Només quinze anys després, el 1835, aquests mateixos liberals, enarborant la bandera de la llibertat i seguint l'exemple dels ateneus francesos, van fundar l'Ateneo Científico y Literario de Madrid. Entre els seus fundadors cal destacar Ángel de Saavedra (duc de Rivas), Salustiano Olózaga, Ramón de Mesonero Romanos, Antonio Alcalá Galiano, Juan Miguel de los Ríos, Francisco Fabra y Francisco López Olavarrieta, imbuïts tots ells del més pur esperit romànticoliberal.¹²

Durant els primers anys, el procés de creació d'aquestes entitats a Catalunya va ser molt lent: el 1828 es fundava el Casino de la Poble de Segur i el 1848, el Casino de Vic, entitat degana de les associacions de Vic, amb un paper més que remarcable en la història de la ciutat. L'expressió «casino dels senyors» va definir molt bé què ha estat, històricament, el Casino de Vic: el centre on es reunien els senyors de la ciutat per ocupar el seu temps lliure. El Casino esdevingué, des de la seva fundació, una societat recreativa, apolítica i sense cap altra finalitat que l'esbarjo i entreteniment dels seus associats.¹³

Entre aquestes associacions pioneres, també trobem entitats catòliques com la Pía Unión de Jóvenes Devotos de San Luis Gonzaga, fundada a Gràcia l'any 1851 i promotora de societats com els Lluïsos de Gràcia o els Lluïsos d'Horta.¹⁴ També cal destacar la tasca de l'obrerisme catòlic, iniciat pels cercles d'obers catòlics, amb institucions com l'Ateneu de Sant Lluís Gonçaga de Sant Andreu (1866).

A partir de 1850, comencen a aparèixer ateneus pertot arreu i de tots els signes polítics. La iniciativa era molt sovint d'alguns elements de la burgesia il·lustrada que, moguts per raons filantròpiques, volien contribuir al progrés de la societat oferint recursos educatius als més desfavorits. En alguns casos, la responsabilitat inicial va ser compartida amb obrers amb inquietuds culturals. Entre els

ateneus que s'aniran creant durant aquest període, destaca la Societat d'Amics de la Instrucció de Mataró, fundada el 1854. Un any després va canviar el nom per passar a denominar-se Ateneu Mataroní. Era la primera entitat que es fundava a Catalunya amb el nom d'ateneu. Els seus objectius eren difondre la cultura, a través de la instrucció de les classes populars, i també la formació dels socis. Inicialment es va emmirallar en les societats científicoartístiques que havien sorgit a les últimes dècades en diverses ciutats europees, especialment franceses. Aviat, però, l'Ateneu Mataroní i la majoria dels que van anar sorgint a partir d'aquells moments es van distanciar d'aquestes fórmules culturals elitistes, ja cobertes per les poques entitats erudites catalanes, i van anar trobant fórmules de caire més popular.¹⁵ En definitiva, la implantació del model d'ateneus a Catalunya tindrà unes característiques pròpies que el faran diferent de la resta d'Europa: el seu caire de sociabilitat popular i la seva vocació pedagògica i instructora orientada a millorar la formació i l'educació de les classes més desfavorides.

La tasca d'alfabetització dels sectors populars portada a terme pels ateneus exigirà unes elevades quotes de voluntarisme, tant per part dels mestres, que al principi acostumaven a ser socis de l'entitat sense una formació específica, com per part dels estudiants, que solien robar hores de son per poder assistir a les classes quan acabaven la feina. Progressivament, però, les escoles dels ateneus es van anar professionalitzant, i també van anar ampliant la seva oferta. Encara que entre les seves prioritats hi havia la d'oferir formació als obrers adults, també es va donar una resposta a la falta de places per als infants. En aquest sentit, alguns ateneus van obrir classes d'ensenyament elemental durant el dia per als nens —menys sovint per a les nenes.¹⁶ L'objectiu, a banda d'instruir-los, també era atendre els més petits mentre els pares eren a la fàbrica. En alguns casos, feien funció únicament de guarderia, però en d'altres se seguïen programes pedagògics innovadors.

En general, els ateneus van ser més o menys sensibles al nous corrents educatius, tot fomentant la comprensió, l'anàlisi i l'experimentació directa, que es complementaven amb classes de gimnàstica o de música. Fins i tot, més tard, alguns van adoptar el mètode Montessori i altres de més revolucionaris, com el que propugnava l'Escola Moderna de Francesc Ferrer i Guàrdia.

Les dècades dels cinquanta i dels seixanta del segle XIX són clau pel que fa a la creació d'algunes de les entitats més emblemàtiques del teixit associatiu català. En destaquen tres: el Casino Menestral Figuerenc, el Centre de Lectura de Reus i el Cercle Literari de Vic.

L'emblemàtic Casino Menestral Figuerenc (1856) és una entitat fonamental per entendre la vida associativa de Figueres i de l'Empordà.¹⁷ Ja des dels seus inicis van quedar molt clars els objectius que perseguia l'entitat: el foment de la cultura en tots els seus aspectes i l'atenció lúdica als seus associats. En l'actualitat és un dels ateneus més antics de Catalunya en ple funcionament, amb la voluntat de servei a la cultura i a l'art de la ciutat i de la comarca.

No menys emblemàtic és el Centre de Lectura de Reus, entitat de tarannà progressista, democràtic i catalanista, destinada al foment i a la difusió de la cultura en tots els seus aspectes i fonamental també per entendre la realitat associativa catalana, de la ciutat i de les comarques tarraconines.¹⁸ El Centre de Lectura de Reus va ser fundat el 1859 per un grup de joves menestrals que es reunien periòdicament al cafè de la Música per parlar de política, de temes locals i de cultura. Es va fundar amb la intenció d'ensenyar a llegir a la població treballadora i als sectors més desfavorits de la societat. En els seus orígens, el Centre de Lectura era una entitat filantròpica, amb la finalitat d'utilitzar la formació com a mitjà de regeneració social.

Tot just quan es canviava de dècada, el 1860, es fundà a Vic el Cercle Literari, una associació cultural que naixia amb un objectiu prioritari: lligar les iniciatives individuals dels escriptors vigatans amb el moviment de la Renaixença.¹⁹ Hi participaren, entre altres, Jacint Verdaguer, Jaume Collell i Martí Genís i Aguilar. El dinamisme de l'entitat fou extraordinari: estigué al darrere de la fundació d'alguns periòdics, formà una biblioteca amb més de 8.000 volums, instituí premis literaris i va celebrar diverses exposicions, a banda d'organitzar cursos de català.

Només uns pocs anys després de la fundació d'aquestes tres institucions, es creava una altra entitat esdevinguda també emblemàtica: el 1868, al Poblenou (aleshores dins el municipi de Sant Martí de Provençals), es fundava el Casino L'Aliança del Poblenou, entitat de caràcter recreatiu, cultural, social i mutualista.²⁰ En el moment de la seva constitució ho feu amb el nom de Societat L'Aliança, que va conservar fins que el 1928, després de la reobertura posterior al tancament que havia imposat el règim dictatorial de Primo de Rivera, l'entitat es reconstruí amb el nom de Casino L'Aliança del Poblenou.

A Barcelona feia temps que es volia fundar un ateneu, fins i tot es va anunciar la futura aparició de l'Ateneu Catalán al *Diario de Barcelona* l'abril del 1836. Però no va ser fins al 13 d'abril de 1872 que es va crear l'emblemàtic Ateneu Barcelonès, fruit de la fusió entre l'Ateneu Catalán (1860) i el Casino Mercantil Barcelonès (1869), que representava els sectors més dinàmics de la burgesia conservadora catalana lligats a la Renaixença.²¹ El primer president de la nova entitat fou Manuel Duran i Bas i les seves primeres seccions van ser les de ciències morals, econòmiques, físiques, agricultura, indústria, literatura i belles arts. Aquest període inicial, fins al 1895, fou el de major incidència de l'Ateneu en la vida pública i cultural catalana: va promoure importants conferències, va organitzar cursos de formació, va pagar diversos premis com ara els dels Jocs Florals, durant un temps va publicar el seu *Butlletí* i acollí destacades penyes artístiques o literàries. I, a més, va contribuir a prestigiar la llengua catalana en començar a utilitzar-la en tots els seus actes institucionals després que el 30 de novembre del 1895 el president de l'entitat, Àngel Guimerà, fes, per primera vegada, la conferència inaugural del curs en català, en una iniciativa que va generar no poca polèmica tant a dins com a fora de

l'Ateneu. La irrupció del català en la vida ateneística era la prova més fefaent que els moviments catalanistes que havien començat a sorgir al final del segle començaven a tenir el seu reflex, també, als ateneus.

Amb el pas del temps, l'Ateneu Barcelonès va anar donant forma a una important i rica biblioteca (5.900 títols l'any 1877, 13.500 el 1887, 19.000 el 1892, 50.000 el 1921, 175.000 el 1969, i el 2007 ja n'aplegava uns 300.000), fins a esdevenir una de les més importants de Catalunya —és la primera biblioteca privada del país—, amb importants col·leccions de revistes i premsa diària.²² Una altra de les entitats que es va caracteritzar per tenir una biblioteca magnífica és el Centre de Lectura de Reus. La seva biblioteca, formada amb gran esforç pels primers socis, ha esdevingut una de les principals de Catalunya, sobretot gràcies a les donacions que ha anat rebent durant tota la seva existència.²³ El creixement del nombre de volums i de subscripcions a publicacions periòdiques catalanes o estrangeres era un orgull per als ateneus, més encara tenint en compte que en aquella època les biblioteques públiques eren pràcticament inexistentes. A tall d'exemple, convé recordar que el 1870 el Centre de Lectura estava subscrit a més de setanta publicacions periòdiques. Si les aules eren un element essencial de la vida dels ateneus, les biblioteques n'eren un altre. En aquestes sales de lectura s'hi anava a llegir el diari, a consultar llibres o simplement a trobar-se amb altres ateneïstes.

Tota aquesta vitalitat associativa tan característica dels anys centrals del segle XIX posa de manifest que la societat catalana de la Restauració tindrà en els ateneus un dels vehicles mitjançant els quals es van vertebrar i es van difondre la cultura i la política. I no solament això: des que, a mitjan segle, van aparèixer els primers ateneus a Catalunya, la seva història ha estat lligada als principals moviments sociopolítics que ha viscut el Principat. I malgrat que van néixer en un context de molta repressió, que limitava molt la seva acció política explícita, aquestes entitats van atreure persones de totes les tendències —especialment les progressistes— que sempre que van poder les van fer servir de plataformes per a la seva acció propagandística.²⁴ Van ser molts els intel·lectuals que van tenir responsabilitats directives en un ateneu, sense tenir en compte els que hi van col·laborar només puntualment, a través de conferències o cursos. Manel Milà i Fontanals, Lluís Domènech i Montaner, Narcís Oller o Àngel Guimerà, entre molts d'altres, van ser ateneïstes notables. Alguns d'ells, gràcies a la seva trajectòria ateneística, van fer posteriorment el salt a la política.

Els anarquistes, tot i la fèrria persecució a la qual es van veure sotmesos al llarg del segle XIX, van saber aprofitar els moments de relativa tolerància per crear els seus propis ateneus, com l'Ateneu Racionalista de Sants (1914). A l'altre extrem de la balança trobem l'Ateneu Democràtic Regionalista del Poble Nou, que es va crear el 1902 sota el paraigua de la conservadora Lliga Regionalista.

I, entremig, entitats de tots els partits i tendències. Fins i tot els carlins s'hi van apuntar, amb la creació de l'Ateneu

Tradicionalista de Barcelona (1912). Les organitzacions no polítiques, com els maçons, també van fundar els seus ateneus i intentaven propagar els seus ideals, i encara que no donaven a conèixer obertament la seva filiació, és fàcil d'identificar en alguns casos, com el del Casino Menestral Figuerenc, que tenia com a logotip dues mans que representaven l'amistat, un clar símbol maçònic. I tampoc no hi van faltar els intents de l'Església de controlar espais populars que habitualment eren laics, quan no obertament anticlericals. En alguns casos, les entitats que van crear es deien ateneus, però sovint també van adoptar altres noms, com cercle catòlic, parroquial o centre moral.

EL MÓN ASSOCIATIU DURANT L'ÚLTIM TERÇ DEL SEGLE XIX

En condicions normals, l'associacionisme s'expandeix en el procés d'implantació de les relacions socials capitalistes i de la industrialització i la urbanització creixents. Tanmateix, en estats com l'espanyol, segueix un procés irregular, a batzegades, ja que es pateixen greus restriccions de les llibertats col·lectives. El dret d'associació a Espanya no és reconegut fins a la Constitució de 1869 (articles 17-19) i tindrà una curta durada (1869-1873).²⁵ Malgrat aquests impediments, l'associacionisme quallarà amb força a Catalunya, «d'acord amb una societat amb tradició comunitària i associativa, des de l'època medieval, i reforçat per institucions polítiques —l'Estat català medieval, Diputació del General— i l'empenta de la modernització de la societat catalana als segles XIX i XX».²⁶

El moviment associatiu a Espanya i a Catalunya té un punt d'inflexió amb la promulgació de la Llei d'associacions el 30 de juny de 1887, que, tot i ser de vigència discontinua i estar temporalment suspesa, es mantindrà fins a la fi de la Guerra Civil espanyola. En el seu article primer, deia: «El derecho de asociación que reconoce el artículo 13 de la Constitución podrá ejercitarse libremente conforme a lo que se preceptúa en esta Ley. En su consecuencia, quedan sometidas a las disposiciones de la misma las asociaciones para fines religiosos, políticos, científicos, artísticos, benéficos y de recreo, o cualesquiera otros lícitos, que no tengan por único y exclusivo objeto el lucro o la ganancia. Se regulan también por esta Ley los gremios, las sociedades de socorros mutuos, de previsión de patrono y las cooperativas de producción, de crédito o de consumo.»²⁷

La Llei d'associacions atorgava un nou impuls i diversificació al moviment associatiu: apareixen amb força orfeons, corals, associacions esportives, excursionistes, de dones, de joves... En els darrers trenta anys del segle XIX es van fundar a Catalunya més d'una vintena d'ateneus, xifra que augmentarà sensiblement en el decurs dels anys següents: fins a la Gran Guerra (1914) es crearan una quarantena d'ateneus més i fins a la Guerra Civil (1936), seixanta més.

Menció especial mereixen les entitats excursionistes,

que han jugat un paper clau en l'àmbit de la cultura popular catalana. L'excursionisme del segle XIX va impulsar la recollida del folklore que ha donat vida a la gran florida d'orfeons i d'esbarts dansaires sorgida posteriorment arreu de Catalunya. L'excursionisme va servir també per a democratitzar l'activitat cultural i per a incentivar la recerca i el coneixement sobre cultura popular. Les primeres entitats excursionistes van dedicar bona part de les seves activitats a la descoberta del país, a la recopilació de cançons, de contalles populars i de tradicions. I, òbviament, si parlem d'entitats excursionistes ens hem de referir al Centre Excursionista de Catalunya (1876), que es creava «amb el fi d'investigar tot quant mereixi la preferent atenció sota els conceptes científic, literari i artístic, en la nostra benvolguda terra».²⁸ L'entitat naixia amb el nom d'Associació Catalanista d'Excursions Científiques. El 1878 se n'escindí l'Associació d'Excursions Catalana, però el 1891 els presidents de les dues associacions, Francesc Ubach (Associació Catalanista d'Excursions Científiques) i Francesc Maspons (Associació d'Excursions Catalana), acordaren la fusió en una sola entitat —que adoptà el nom actual— fent constar que el Centre Excursionista de Catalunya era continuador de l'associació creada el 1876.

Entre finals del segle XIX i els primers anys del XX, doncs, i a redós de la Llei d'associacions, es generalitzen els espais d'oci (casinos, orfeons, liceus i institucions culturals). En el capítol dels orfeons podem destacar, per exemple, l'Orfeo Gracienc, fundat l'any 1904 pel mestre Joan Balcells. Pel que fa als casinos, caldria destacar el Casino de Manresa, fundat el 1892 i que es convertirà en el centre social de la burgesia de la ciutat. Un any després, el 1893, s'inaugurava un altre casino que estava cridat a tenir un paper central en la vida associativa i cultural ceretana, el Casino Ceretà de Puigcerdà.

La riquesa cultural de la societat catalana, la feble intervenció dels poders públics en el camp cultural i la fragmentació social que es vivia en els pobles i ciutats van fer que, afavorides per les possibilitats que oferia la llei, es constituïssin un conjunt d'entitats culturals arreu del territori. Unes entitats amb un potencial important pel que fa al seu pes social, el nombre de persones associades i el volum d'activitat cultural, educativa, esportiva i lúdica que portaven a terme.²⁹

Els ateneus catalans, a diferència dels francesos, inspirats per les idees revolucionàries del 1789, o dels de la resta de l'Estat espanyol, configurats com a cercles d'il·lustrats, no es van concentrar només en la difusió de l'alta cultura, sinó que van promoure la cultura popular, en la seva vessant social, esportiva o lúdica.

D'altra banda, la polarització social i l'efervescència política i cultural que es va viure a finals del segle XIX en molts pobles i ciutats catalanes comportaren que hi hagués diferents tipus d'associacions culturals. Aquestes entitats eren impulsades per sectors ben diferenciats de la societat catalana. D'una banda, hi havia els ateneus, entitats vinculades als treballadors, menestrals, petits campe-

rols o artesans que responien a la voluntat de foment de la cultura catalana i de les idees de progrés social.³⁰ D'una altra banda, ens trobem amb els casinos, que normalment estaven vinculats a les famílies terratinents, empresaris industrials i altres sectors benestants de la societat.³¹

En qualsevol cas, i diferències socials a banda, aquestes entitats eren institucions molt presents en la dinàmica ciutadana, participaven sovint en la política local i oferien un conjunt molt divers d'activitats a les persones que en formaven part —que podien ser sessions de teatre, concerts, balls, cinema o cant coral—, tot i que també eren espais de trobada, relació i intercanvi.³² Segons el cas, també s'hi feien cursos de preparació social, laboral i cultural o cicles de conferències polítiques, socials o religioses, amb la qual cosa contribuïen a una tasca social i pedagògica. La idea també era allunyar les classes populars de les tavernes, considerades origen de molts mals socials. De fet, l'oferta de lleure «sa» era un dels àmbits importants d'aquestes entitats i un dels seus grans reclams.

ELS ATENEUS OBRERS

A partir de la segona meitat del segle XIX, es produirà a Catalunya un fenomen que estarà molt lligat a l'aparició i l'evolució de bona part dels ateneus populars: la consolidació d'una cultura obrera i popular que, durant un temps, haurà de conviure amb les institucions creades a partir dels interessos de la burgesia i que, progressivament, buscarà el seu espai en el panorama ateneístic i associatiu català. Buscarà i, finalment, trobarà aquest espai de la mà dels ateneus populars. D'aquesta manera, els ateneus i les associacions populars es convertiran en refugi per a les veus més contestatàries socialment i en un mecanisme d'enllaç dels activistes culturals i els intel·lectuals amb el poble. Gràcies a aquesta xarxa d'ateneus populars, la classe obrera catalana podrà ser alfabetitzada.

Per al conjunt de les forces progressistes, els ateneus eren la resposta a l'exigència de democratitzar el saber i la cultura, atès el convenciment que l'educació i la formació de les classes subalternes els permetrien sortir de la seva secular misèria. Cada cop amb més insistència, el poble reclama el seu protagonisme. La cultura no pot ser cosa d'elits, s'imposa la seva reconversió i extensió: «Gosaria dir que l'experiència dels ateneus és estimulante, en primer lloc, perquè posa de manifest, en general, una cultura entesa, no com a palanca de promoció individual i escalament, sinó sobretot com a projecte d'emancipació col·lectiva ("l'emancipació dels treballadors ha de ser obra d'ells mateixos..."). I, en segon lloc, pel fet de la seva mateixa espontaneïtat i organització des de baix».³³

Entre les principals entitats populars, destaca l'Ateneu Català de la Classe Obrera, fundat a l'antic convent de Sant Felip Neri a Barcelona l'any 1861 amb un propòsit ben clar: servir culturalment els obrers. Fins al 1868 fou dominat pels liberals progressistes, però a partir de la Revolució de Setembre d'aquell any hi predominaren els ba-

kuninistes com Rafael Farga i Pellicer, Jaume Balasch o Josep Lluas i Pujals. Estigué en funcionament fins al 1874, en què va ser clausurat arran del cop d'estat del general Manuel Pavía.³⁴ Fins al seu tancament, s'hi va desenvolupar un sistema educatiu de gran repercussió en els ateneus posteriors, gràcies a pedagogs com Ot Fonoll i Esteve Paluzie.

Aquest model d'institució va trobar arrelament en altres punts de la geografia catalana. D'aquells mateixos anys data la creació de l'Ateneu Igualadí de la Classe Obrera (1863), amb un objectiu primordial: fomentar la instrucció dels obrers.³⁵ El mateix any es fundava l'Ateneu Tarraconense de la Classe Obrera, embrió del futur Ateneu de Tarragona.³⁶ Del mateix període són, també, el Foment Martinenc (1877), l'Ateneu Lliure de Terrassa (1879), l'Ateneu Obrer Manresà (1887) o l'Ateneu Obrer de Sant Martí de Provençals. Totes aquestes entitats, caracteritzades per tenir una vida social molt activa, realitzaven una tasca educativa —i també benèfica— fonamental, fins i tot de formació professional entre els membres de la classe treballadora. El successor a Barcelona del pioner Ateneu Català de la Classe Obrera serà l'Ateneu Obrer de Barcelona, en funcionament des del 1882 i que va agrupar diverses societats de treballadors com la Societat de Teixidors de Seda o Les Tres Classes de Vapor, els membres de les quals hi podien enviar, de franc, els seus fills a l'escola.

El punt d'inflexió de tot aquest moviment tindrà lloc coincidint amb la vaga general a Barcelona del 1902, que desferma en els obrers la necessitat de crear institucions educatives pròpies. En general, a partir d'ara les societats obreres es convertiran en centres de formació molt influenciats per l'Escola Moderna de Francesc Ferrer i Guàrdia i per determinats corrents pedagògics laics.³⁷ La resposta més immediata a la vaga de 1902 serà la fundació, el 1903, de l'Ateneu Enciclopèdic Popular —promogut per Josep Tubau, Eladi Gardó i un jove Francesc Layret—, que va ser l'alternativa proletària a l'Ateneu Barcelonès.³⁸ Els seus fundadors pretenien l'assoliment de l'emancipació obrera i defugien qualsevol tipus de filiació política o ideològica. L'Ateneu aplegava l'esquerra democràtica i laica, amb socis com Salvador Seguí, Lluís Companys, Joan Amades o Joan Salvat-Papasseit. En el seu millor moment va arribar a tenir 25.000 associats.

En començar el segle XX, es produirà una florida d'ateneus populars, sobretot al Penedès, al Maresme i al Garraf, i a quasi tots els barris de Barcelona. Una de les fites clau en tot aquest procés d'eclosió d'ateneus populars va ser la creació, l'any 1903, del Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria (CADCI) a la Rambla de Santa Mònica, que patrocinava les Escoles Mercantils Catalanes, on s'impartien classes de comptabilitat, idiomes i taquigrafia.³⁹ L'entitat va ser fundada per un grup de dependents de comerç i d'oficines (els anomenats despectivament «saltataulells») de tendència política catalanista i va ser inscrita com a «obrer» per tal d'evitar pagar impostos. Segons els estatuts, la seva finalitat era

constituir una «nova força que, al costat de les altres que en el nostre país existeixen, lluiti amb fe i ardor per la santa causa de les reivindicacions catalanes», mitjançant la «propaganda de les doctrines autonomistes, exercitada tan amplament com les lleis i les nostres forces ens permetin», i alhora difondre «la instrucció i la cultura entre la dependència mercantil i industrial», com a mitjà per aconseguir «el millorament moral i material de què tan necessitada està la nostra classe».⁴⁰

L'eclosió d'aquest tipus d'entitats fou de tal magnitud que fins i tot es qüestionà la qualitat de la seva oferta educativa, la qual cosa va provocar la creació el 1905 de la Federació d'Ateneus Obrers, que va organitzar els congressos del 1911 a Reus i del 1912 a Vilanova i la Geltrú. Aquests dos congressos es van convocar per tal d'assolir la tan anhelada acció unitària de tots els ateneus catalans. Malauradament, però, les dues trobades van ser infructuoses, atès que les disputes ideològiques i els conflictes socials van acabar amb l'intent d'agrupar les més de 138 entitats que hi havien participat.

EL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX: ANYS D'ESPLENDOR ASSOCIATIVA

Mentre Europa estava vivint els horrors de la Gran Guerra (1914-1918), a Catalunya van sorgir tota mena d'entitats, des de societats recreatives i esportives a clubs esperantistes o folkloristes, que van ajudar a consolidar el mite de l'associacionisme català. Un cas especial va ser l'Ateneu Empordanès de Barcelona, nascut el 1916 a la seu del Foment del Treball Nacional de Barcelona.⁴¹ Segons es recollia a l'article primer dels seus estatuts: «L'«Ateneu Empordanès» és una Societat que té per objecte conservar, millorar i expandir l'esperit i manera d'ésser de la gent que naix, creix o forma part de la regió Empordanesa, defensar els interessos d'aquesta en tots els ordres —rebutjant tota tendència oberta o amagada que pugui perjudicar-la— i treballar per la seva glorificació.»⁴² En el seu local s'hi van celebrar assemblees de la Unió Catalanista, del Futbol Club Barcelona o del Sindicat de Metges, i va estar obert fins al final de la Guerra Civil, en què va ser confiscat per Falange Española.

Un cop superat el parèntesi de la dictadura de Primo de Rivera (1923-1931), etapa durant la qual el món associatiu català va haver de fer front a les prohibicions i persecucions que van afectar moltes de les entitats que formaven part del teixit associatiu català, s'entrava en un nou període històric, el de la Segona República (1931-1936), que va esdevenir una de les etapes més florents de l'activitat associativa a Catalunya. Els casinos, els ateneus i totes les associacions lúdiques i recreatives reprengueren amb eufòria i força les seves activitats. Durant aquells anys, a més, es produirà l'esclat de dues societats polaritzades, una tendència que es visualitza amb la divisió dels vilatans en la pertinença a una entitat o una altra. Entre el 1931 i el 1936, el creixement de la xifra d'entitats converteix Cata-

luna en motor de la modernització associativa respecte a la resta d'Espanya. Amb una població de dos milions d'habitants, a Catalunya s'arriben a registrar 30.000 associacions. Aquest factor es tradueix en una progressiva alfabetització a través del moviment associatiu, esdevingut, a més, plataforma de difusió del catalanisme polític. Un enfortiment de la cultura que es veurà fortament colpejat amb la repressió franquista.

El moment de màxima esplendor dels ateneus a Catalunya coincidirà, doncs, amb l'etapa de la Segona República. En aquells moments, a Catalunya n'hi havia uns 200. Un dels més populars era l'Ateneu Polytechnicum del carrer de Sant Pere més Alt de Barcelona, que allotjava l'Associació Obrera de Concerts que dirigia Pau Casals. El Polytechnicum havia estat fundat l'any 1924 per alguns dels professors destituïts de l'Escola Industrial de Barcelona durant la dictadura de Primo de Rivera, que va ser el primer repressor del moviment associatiu, obsessionat com estava a frenar la seva influència democràtica i catalanista sobre les classes populars.⁴³ Els enginyers Josep Serrat i Bonastre, Rafael Campalans i Estanislau Ruiz Ponsetí, entre d'altres, figuraren en la direcció docent del Polytechnicum. Durant alguns cursos donà acolliment als Estudis Universitaris Catalans, amb les classes de Pompeu Fabra, Francesc Martorell o Jordi Rubió i Balaguer. Organitzava, a més, cursos i conferències d'interès general i de caràcter gratuït.

Coincidint amb la crisi final de la dictadura de Primo de Rivera i l'inici del nou règim republicà, obrien les seves portes a Barcelona l'Agrupació Cultural Faros del carrer de Sant Gil (1930), la Federació Obrera Cultural (1931) i l'Ateneu Llibertari del Clot, que allotjava l'Escola Natura, dirigida per Joan Puig Elias. També s'inaugurava l'Ateneu Popular del Poblenou i la Institució Cultural Pedagogium del carrer de Balmes, coneguda sobretot per les conferències que organitzava. Durant aquest període també van iniciar les activitats l'Ateneu de Cultura Popular de l'Hospitalet de Llobregat (1932), l'Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant de Sants, obert l'any 1933 i confiscat posteriorment per les falangistes de la Sección Femenina, i l'Ateneu Popular de Gràcia (1934).

Aquesta vitalitat del món ateneístic i la florida de noves entitats durant l'etapa republicana ens permeten afirmar que en el context anterior al període franquista es desenvolupen a Catalunya moltes de les bases dels plantejaments del teixit associatiu que ha arribat fins als nostres dies.

L'ateneisme femení va ser la novetat dels anys de la Segona República, juntament amb la concessió del dret de vot a les dones. Ja el 1928 s'havia creat el Club Femení d'Esports, que tingué una activitat cultural notable.⁴⁴ El 1931 apareixia a Barcelona el Lyceum Club, que responia a un model anglès de 1904, copiat a Madrid el 1926. La primera presidenta del Lyceum Club fou l'escriptora Aurora Bertrana.

GUERRA CIVIL I FRANQUISME: REPRESSIÓ I DESMEMBRAMENT DEL MÓN ASSOCIATIU

Tota aquesta vitalitat es va veure frenada de cop amb l'ocupació franquista que va seguir la Guerra Civil espanyola. La tarda del 26 de gener del 1939, poc després de l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona, es va fer una gran foguera a la Rambla amb els llibres i els arxius de l'Ateneu Enciclopèdic Popular.⁴⁵ A comarques, el franquisme es va mostrar igualment implacable amb el teixit associatiu. Així, per exemple, el Centre de Lectura de Reus fou tancat en finalitzar la guerra i ocupat per la Confederación Nacional de Sindicatos i pels arxius de la Falange. Quan van marxar, perquè l'edifici havia estat bombardejat durant la guerra i tenia problemes d'habitabilitat, l'Ajuntament franquista intentà confiscar la seu i la biblioteca sense aconseguir-ho, tot i que, cap al 1943, va obrir en aquell local una biblioteca popular amb fons de la biblioteca del Centre i imposant una quota als lectors com la que havien pagat els socis de l'entitat abans de la guerra. El 1948 es va tornar a obrir després de moltes gestions per part d'antics socis, sota l'alcaldia de Pere Miralles, que va fer diverses gestions oficials com a «Jefe Local del Movimiento».⁴⁶

El període franquista fou especialment violent amb les llibertats associatives: les entitats contràries al règim van ser controlades i il·legalitzades i perderen material immoble i locals, que foren espoliats. La repressió franquista afectà extraordinàriament l'associacionisme català fins a deixar-lo, pràcticament, en perill de desaparició.⁴⁷ Moltes entitats van desaparèixer a causa de la dictadura franquista, que va reprimir totes les expressions d'organització obrera i popular, entre les quals hi havia una part important dels ateneus. Les requisicions, la repressió contra els dirigents o senzillament els tancaments van acabar amb moltes d'aquestes organitzacions.

La repressió política exercida per l'Estat va esquarterar l'associacionisme català a través de la nova Llei d'associacions. Aquesta llei, del 24 de desembre de 1964, era molt clara en els seus termes. Així, en el seu article primer deia:

Libertad de Asociación. Uno. La libertad de asociación reconocida en el párrafo primero del artículo dieciséis del Fuero de los Españoles se ejercerá de acuerdo con lo establecido en la presente Ley, para fines lícitos y determinados.

Dos. Se entienden determinados los fines de la asociación cuando no exista duda respecto a las actividades que, efectivamente, se propone desarrollar, según se deduzca de los estatutos y de las cláusulas del acta fundacional.

Tres. Se entiende por fines ilícitos los contrarios a los Principios Fundamentales del Movimiento y demás Leyes fundamentales, los sancionados por las leyes penales, los que atenten contra la moral, el orden público y cualesquiera otros que impliquen un peligro para la unidad política y social de España.⁴⁸

Segons aquesta llei, ja no calia dependre del Movimiento Nacional per agrupar-se de forma lícita. Convé recordar que ens trobem en el període tecnocràtic del franquisme, que tenia com una de les seves característiques principals intentar consolidar l'estructura econòmica espanyola, la qual cosa implicava una mínima liberalització dels comportaments socials.⁴⁹ Al costat d'aquesta estructura legal, en sorgien d'altres de més o menys tolerades o clandestines que, d'una manera incipient, tractaven de trencar l'estret marc juridicopolític del franquisme.

Tot i aquesta limitada permissivitat, la Llei d'associacions prohibia la reunió de més de tres persones sense la preceptiva autorització, possibilitava l'escorcoll de les seues socials de les entitats i obligava que les actes de les reunions de les juntes directives fossin lliurades a la secció corresponent dels governs civils, que tenien la potestat d'autoritzar els actes programats i de decidir sobre els components de les juntes directives, vetant tots aquells que no eren considerats addictes al règim. Aquesta llei va ser vigent fins que l'arribada de la democràcia la derogà, en ser aprovada la Constitució de 1978.

Tot i la duresa del règim contra el món associatiu català, al costat de la lluita contra la dictadura va intentar resistir un teixit associatiu que, si bé en un primer moment quedà sota el control de l'aparell repressiu franquista, aviat va reprendre la seva activitat assumint des del pragmatisme les limitacions imposades pel nou règim polític. No podem oblidar que, a més del paper dels activistes culturals de la postguerra, hi havia tota una xarxa d'associacions culturals que van maldar per sobreviure durant la dictadura. Les dictadures —aquí incloem, també, la de Primo de Rivera— varen frenar la força renovadora del món associatiu català, però ni Primo de Rivera ni Franco no pogueren impedir l'aparició de noves associacions, algunes com en un procés d'autoregeneració per cobrir el buit de les que desapareixien, víctimes de persecucions i prohibicions.

Existeixen diversos exemples per explicar aquesta actitud pragmàtica i adaptativa envers la nova realitat política. Així, la vida parroquial, en ser l'Església un dels pilars de la nova etapa, va ser en principi el paraigua de molta activitat qualificada de cultural i religiosa. Destaquen, en aquest sentit, les representacions en llengua catalana dels Pastorets nadalencs o les de la Passió, que en algunes localitats es representava per Setmana Santa. No es pot oblidar, tampoc, el teatre d'aficionats, al qual devem que els autors clàssics catalans no fossin oblidats del tot durant la llarga etapa franquista.

Malgrat que la dictadura franquista, doncs, va ser un cop molt fort per al món ateneístic i associatiu en general, el teixit i l'activitat associativa no es desmembraren del tot i fins van sobreviure algunes entitats que escapaven de l'etiqueta catalanista, malgrat viure amb el cap cot. A partir de mitjan dècada dels cinquanta i durant els seixanta, són precisament les activitats amables les que, de mica en mica, revifaran el moviment associatiu a Catalunya. Tanmateix, caldrà esperar fins a la dècada dels setanta perquè acabi de reeixir del tot.

Si el franquisme va ser menys dur va ser, en part, gràcies a la tossuda activitat del món associatiu durant els anys més foscos del règim. Les tertúlies dels cafès dels ateneus es van convertir en fòrums de debats vius i intensos; les representacions de teatre en català que, per la seva gran implantació popular, la dictadura no va tenir més remei que tolerar des de molt aviat, també van jugar un paper clau; també el van jugar la gent dels esbarts, entestada a conservar les danses tradicionals tot fomentant la retrobada del folklore català, i les biblioteques o les sales d'escaics de tantes associacions, on es recobrava —sota la capa de la clandestinitat— l'ensenyament de la llengua catalana. Després de l'ensulsiada de 1936-1939, l'associacionisme va ser l'única manera que va tenir molta gent de referir-se davant l'opressió del règim franquista.

LA TRANSICIÓ: ELS NOUS REPTES DEL MÓN ASSOCIATIU DAVANT LA RECUPERACIÓ DE LA DEMOCRÀCIA

Fins després de la mort del general Franco, el novembre de 1975, no es va poder articular novament una xarxa d'ateneus populars, que va tenir la màxima expressió en la refundació de l'Ateneu Enciclopèdic Popular i de l'Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant el 1977. O en la creació el 1978 de La Farinera del Clot i de La Flor de Maig al Poblenou (aquest darrer adoptava el nom d'una famosa cooperativa en funcionament fins als primers anys de la postguerra).

D'aquells nous ateneus nascuts de reivindicacions veïnals, en destaca l'Ateneu Popular de Nou Barris (1977), centre sociocultural públic que funciona segons el model de gestió comunitària i que va establir la seva seu en una planta asfàltica que es va construir entre els barris de Roquetes i Trinitat Nova. Recuperant la idea de la cultura, la intervenció i la vinculació amb el territori, l'Ateneu aposta decididament per ser un projecte que contribueixi a la transformació social.⁵⁰

Uns altres exemples d'entitats nascudes en el primer postfranquisme, fruit de les reivindicacions populars, són els ateneus llibertaris, que van entroncar amb moviments com el punk o l'ocupa i es van transformar en centres socials d'ideologia àcrata o independentista.

En definitiva, entre el 1976 i el 1979, Catalunya va recuperar l'efervescència associativa amb l'aparició de nous centres culturals, fins al punt de comptar fins a 3.000 associacions de nova fornada. Tot aquest entramat de centres i associacions tindrà una importància «política» fonamental durant l'etapa inicial de la Transició, en uns moments en què els diferents partits o encara no han estat legalitzats o estan en procés de ser-ho. Dit d'una altra manera, les associacions han d'assumir un rol «polític» en substitució d'uns partits que encara no han recuperat totes les seves funcions i que, per tant, encara no estan en disposició de comandar plenament el procés de canvi. Així les coses, seran les associacions les encarregades, en

part, de programar el debat polític. Era una manera de fer política des de la neutralitat democràtica.

En aquest lent camí de recuperació de la democràcia, doncs, el món associatiu s'havia de plantejar el seu paper i havia de treballar per potenciar la seva col·laboració amb les noves institucions democràtiques. I tot plegat s'havia de fer sense caure en el perill de la institucionalització, en el sentit que la participació en projectes comuns amb els poders públics podia implicar la dissolució de l'associació dins l'aparell estatal o l'assumpció d'un paper «institucional» que no li pertocaria, malgrat que semblava lògic que el nou projecte associatiu tenia uns evidents punts de connexió amb l'activitat institucional.

I diem nou perquè sembla evident que, inserides en el procés de transformació política del franquisme cap a la democràcia, apareixen a Catalunya unes noves formes associatives que serviran de punt de referència per al desenvolupament d'associacions posteriors, ja en plena etapa democràtica, durant la dècada dels vuitanta.

Un altre dels problemes als quals ha de fer front el món associatiu, arribada la democràcia, als anys vuitanta, és que un nombre important de les entitats hi arriben molt desgastades, afeblides econòmicament, no prou reconegudes socialment i amb dificultats d'adaptació amb relació a les necessitats i demandes de la nova societat catalana.

No obstant això, en general, les associacions havien vist arribar la democràcia amb un poder social gens menyspreable, un poder que es fonamentava en unes estructures i uns equipaments d'ús públic que eren del tot insòlits en comparació amb els de la resta de les comunitats de l'Estat, a excepció feta de la resta dels Països Catalans, on s'havia produït un fenomen de resistència paral·lel al català.

En iniciar-se la dècada dels vuitanta, l'Administració pública va posar en marxa un seguit de plataformes per revitalitzar el teixit associatiu. Destaca, en aquest sentit, la creació, el 1981, del Servei de Promoció Cultural de la Generalitat. Una altra fita fonamental per a tot el món ateneístic, esdevinguda a començaments d'aquesta dècada, va ser la fundació de la Federació d'Ateneus de Catalunya (FAC), nascuda arran del Tercer Congrés d'Ateneus, celebrat al Centre de Lectura de Reus l'any 1983, convocat pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya a través del seu Servei de Promoció Cultural.⁵¹ D'ençà la seva fundació, la FAC treballa per potenciar, facilitar i millorar la tasca de les diferents entitats socioculturals d'arreu de Catalunya. Paral·lelament, fa de pont entre les entitats i les administracions i programa activitats de caire formatiu i lúdic per reforçar el treball en xarxa de totes les associacions culturals d'arreu del país.

Tot i l'existència de la Federació d'Ateneus de Catalunya, menys de la meitat (172) dels 400 ateneus que segueixen funcionant avui en dia hi estan afiliats, la qual cosa posa en relleu la gran varietat de projectes i d'iniciatives que conformen el fenomen encara viu dels ateneus catalans. Uns ateneus que han estat actors clau en la transformació de la societat catalana dels darrers 150 anys.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Jesús MESTRE (dir). *Diccionari d'història de Catalunya*. Edicions 62, Barcelona 1992, p. 74.
- [2] Pere SOLÀ. *Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939)*. *L'Ateneu Enciclopèdic Popular*. La Magrana, Barcelona 1978, p. 39.
- [3] <http://www.ateneus.cat/la-federacio/historia-dels-ateneus/>
- [4] Un assaig de definició de les diverses formes que adquireix la sociabilitat formal a Catalunya (ateneus, casinos, societats, centres, cercles, casals, fomentos) a Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ. *Ateneus. Cultura i llibertat. Associacionisme a la Catalunya contemporània*. Federació d'Ateneus de Catalunya, Barcelona 2015, p. 20. Totes aquestes figures associatives han configurat, i configuren, la majoria del gresol associatiu cultural, instructiu i recreatiu català.
- [5] Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ. *Ateneus...*, *op. cit.*, p. 18.
- [6] Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ. *Ateneus...*, *op. cit.*, p. 13.
- [7] Jaume SOBREQÜÉS. «Moviment associatiu i impuls democràtic». A: *Debats al territori: el moviment associatiu català a debat*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2004, p. 9.
- [8] Pere SOLÀ. *Història de l'associacionisme català contemporani: Barcelona i comarques barcelonines*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1993, p. 5.
- [9] Amàlia BOSCH. *Els ateneus de Catalunya (1854-1990)*. Rúbrica, El Prat de Llobregat 1991, p. 148.
- [10] Agnès ROTGER i Albert TESTART. «El naixement dels Ateneus». *Sàpiens*, núm. 97 (novembre 2010), p. 74. Per a una definició de «societat civil», vegeu Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ. *Ateneus...*, *op. cit.*, p. 14-15.
- [11] El primer organisme de caràcter federatiu impulsat per Clavé amb la voluntat d'aglutinar esforços i materialitzar la direcció dels nombrosos cors dispersos per tot el territori fou l'Asociación Euterpense, creada el 1860. Jaume CARBONELL. *La societat coral Euterpe*. Rúbrica, El Prat de Llobregat 2008; Jaume CARBONELL. *Josep Anselm Clavé i el naixement del cant coral a Catalunya (1850-1874)*. Galerada, Cabrera de Mar 2000. Vegeu també <http://www.josepanselmclave.cat/index.php/home/breu-historia>
- [12] Víctor OLMOS. *Ágora de la libertad. Historia del Ateneo de Madrid (1820-1923)*. Vol. I. La Esfera de los Libros, Madrid 2015.
- [13] Vegeu <http://www.casinodevic.cat/>
- [14] Al voltant de la Pía Unión de Jóvenes Devotos de San Luis Gonzaga i dels Lluïsos de Gràcia, vegeu http://lluissosdegracia.cat/apartats/lluissos.php?apartat=1&secio=300#.V3uEc_mLS1s Un breu recorregut per la història dels Lluïsos d'Horta a <http://lluissoshorta.cat/lluissosdhorta/historia>
- [15] Agnès ROTGER i Albert TESTART. «El naixement...», *op. cit.*, p. 68.
- [16] Convé recordar que, durant les primeres dècades d'existència dels ateneus, les dones només hi podien anar en

- qualitat de familiars acompanyants en els actes oberts, com els balls o les obres de teatre. A poc a poc, es van anar obrint pas, gràcies a la creació d'algunes comissions femenines, però els homes es van resistir a cedir-los espais i protagonisme.
- [17] Albert TESTART. *El Casino Menestral Figuerenc, 1939-1979: un estudi de sociabilitat sota el franquisme*. Ajuntament de Figueres i Diputació de Girona, Figueres 2010; Joaquim GIRONELLA. «El Casino Menestral, fita lluminosa en la vida figuerenca». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, vol. 3 (1962), p. 102-108; disponible a <http://www.raco.cat/index.php/AnnalsEmpordanesos/article/view/116625/168797> Vegeu també <http://www.casinomenestral.cat/>
- [18] Pere ANGUERA. *El Centre de Lectura de Reus. Una institució ciutadana*. Edicions 62, Barcelona 1977. Vegeu també <http://www.centrelectura.cat/cdlweb/>
- [19] David CAO. *Societat i sociabilitat. El Cercle Literari i els inicis de l'associacionisme recreatiu, cultural i polític a Vic (1848-1902)*. Afers, Catarroja 2015. Vegeu també David CAO. «El Cercle Literari de Vic (1860-1902). Un espai de sociabilitat cultural a mig camí de la marina i la muntanya catalanes». *Cercles. Revista d'Història Cultural*, núm. 11 (gener 2008), p. 77-90; disponible a <http://www.raco.cat/index.php/Cercles/article/view/191262/263045>
- [20] <http://www.casinoalianca.cat/>
- [21] Vegeu Mercedes CARRIÓN. *Historia del Ateneo Barcelonés (1872-1936)*. Université de Paris IV, París 1972; Jordi CASASSAS. *L'Ateneu Barcelonès. Dels seus orígens als nostres dies*. La Magrana i Institut Municipal d'Història, Barcelona 1986; Jordi CASASSAS (dir.). *L'Ateneu i Barcelona. 1 segle i ½ d'acció cultural*. RBA, La Magrana i Diputació de Barcelona, Barcelona 2006; Daniel VENTEO. «Una història del Ateneu Barcelonès». *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*, núm. 66 (tardor de 2006), p. 34-55; disponible a http://www.publicacions.bcn.es/b_mm/ebmm66/34-55.pdf. Vegeu també <http://www.ateneubcn.org/>
- [22] Vegeu Manuel PÉREZ NESPEREIRA. *La recepció del pensament i la cultura europeus a la Catalunya de la Restauració: l'Ateneu Barcelonès i la seva biblioteca com a vehicles de recepció, assumpció i difusió*. Afers, Catarroja 2005. Vegeu també Jordi CASASSAS i Manuel PÉREZ NESPEREIRA. «La Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès». A: Víctor OLIVA i Montserrat COMAS (coord.). *Llum entre ombres. 6 biblioteques singulars a la Catalunya contemporània*. Organisme Autònom de Patrimoni Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú 2011, p. 42-67.
- [23] Xavier FERRÉ. «La Biblioteca del Centre de Lectura de Reus (1859-1918)». A: Víctor OLIVA i Montserrat COMAS (coord.). *Llum entre ombres...*, op. cit., p. 18-41.
- [24] Agnès ROTGER i Albert TESTART. «El naixement...», op. cit., p. 69.
- [25] http://www.congreso.es/docu/constituciones/1869/1869_cd.pdf
- [26] Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ. *Ateneus...*, op. cit., p. 16.
- [27] <http://www.ub.edu/ciudadania/hipertexto/evolucion/textos/reunion/1887.htm> La Constitució a la qual es refereix aquesta llei és la de 1876; disponible a http://www.congreso.es/docu/constituciones/1876/1876_cd.pdf
- [28] <http://www.cec.cat/>; vegeu també Agustí JOLIS (coord.). *Centre Excursionista de Catalunya: 120 anys d'història (1876-1996)*. Centre Excursionista de Catalunya, Barcelona 1996.
- [29] Amàlia BOSCH. *Els ateneus...*, op. cit., p. 32.
- [30] Amàlia BOSCH. *Els ateneus...*, op. cit., p. 34.
- [31] Els casinos van arribar a Catalunya al segle XIX. Tot i el seu origen elitista, al llarg d'aquest segle el model del casino es fa extensiu a les classes mitjanes, artesans i menestrals, professionals i treballadors. En molts casos, més enllà del nom, és difícil d'establir unes diferències clares entre el casino i l'ateneu, tot i que el terme «casino» sembla donar prioritat a l'aspecte lúdic sobre el de divulgació del coneixement.
- [32] Amàlia BOSCH. *Els ateneus...*, op. cit., p. 35.
- [33] Pere SOLÀ. *Els ateneus obrers...*, op. cit., p. 194.
- [34] Manel VICENTE. «L'Ateneu Català de la Classe Obrera i la seva escola (1862-1874)». *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, núm. 2 (1995), p. 169-174; disponible a <http://www.raco.cat/index.php/EducacioHistoria/article/view/236034/318297>
- [35] Salvador RIBA. *L'Ateneu Igualadí de la Classe Obrera (1868-1939)*. Ateneu Igualadí, Igualada 1988. Vegeu també <http://www.ateneuigualadi.cat/entitat/historia/>
- [36] Al voltant de l'Ateneu Tarragoní de la Classe Obrera, vegeu Adelina MANUEL. «Els professors de l'Ateneu Tarragoní de la Classe Obrera (1863-1936)». *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 8-9 (1990-1991), p. 93-97; disponible a <http://www.raco.cat/index.php/EducacioCultura/article/view/70290/86488>
- [37] Juan AVILÉS. *Francisco Ferrer y Guardia. Pedagogo, anarquista y mártir*. Marcial Pons, Madrid 2006; Pere SOLÀ. *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'escola moderna*. Curial, Barcelona 1978.
- [38] Ferran AISA. *Una història de Barcelona. Ateneu Enciclopèdic Popular (1902-1999)*. Virus, Barcelona 2000. Vegeu també Pere SOLÀ. *Els ateneus obrers...*, op. cit. Es pot consultar també <http://www.ateneuenciclopedicpopular.org/>
- [39] Manuel LLADONOSA. *Catalanisme i moviment obrer: el CADCI entre 1903 i 1923*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1988. Més informació a <http://www.cadci.net/historia.php>
- [40] *La Veu de Catalunya*, 14 de maig de 1903, p. 4.
- [41] Vegeu Marta GALLART. «Un tros d'Empordà al cor de Barcelona». *Revista de Girona*, núm. 295 (2016), p. 54-57; disponible a http://www.revistadegirona.cat/recursos/2016/0295_054.pdf. Vegeu també Marià BAIG i Josep PLAYÀ. «Empordanesos a Barcelona: crònica del Centre Empordanès Gracienc (1884), del Centre Empordanès de Barcelona (1891) i de l'Ateneu Empordanès de Barcelona (1916)». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 42 (2011), p. 329-382; disponible a <http://www>.

raco.cat/index.php/AnnalsEmpordanesos/article/viewFile/247554/331895

- [42] *Empordà. Butlletí de l'Ateneu Empordanès*, any II, núm. 13 (maig 1919), p. 9-10.
- [43] Josep Maria ROIG ROSICH. *La dictadura de Primo de Rivera a Catalunya. Un assaig de repressió cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1992.
- [44] Neus REAL. *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2006.
- [45] Una bona síntesi sobre la situació a la Barcelona de 1939 a Manuel RISQUES, Francesc VILANOVA i Ricard VINYES (cur.). *1939. Barcelona any zero. Història gràfica de l'ocupació de la ciutat*. Proa, Institut de Cultura i Museu d'Història de la Ciutat, Barcelona 1999. Una visió més general de la repressió franquista a Josep BENET. *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Parlament de Catalunya, Barcelona 2009.
- [46] Pere ANGUERA. *El Centre de Lectura de Reus...*, op. cit., p. 199-204.
- [47] Pere SOLÀ. *L'esclafament de l'associacionisme lliure a Catalunya en temps del general Franco*. Rafael Dalmau, Barcelona 1996.
- [48] <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1964-21491>
- [49] Borja de RIQUER. *La dictadura de Franco*. Crítica i Marcial Pons, Barcelona i Madrid 2010, volum 9 de la *Historia de España* dirigida per Josep Fontana i Ramón Villares.
- [50] Vegeu <http://www.ateneu9b.net/qui-som>
- [51] <http://www.ateneus.cat/>

NOTA BIOGRÀFICA

Santiago Izquierdo Ballester (Barcelona, 1968), doctor en història per la Universitat Pompeu Fabra, és professor associat en aquesta universitat i, també, a la Universitat de Barcelona, i professor col·laborador a la Universitat Oberta de Catalunya. És autor d'obres com: *El republicanisme nacional a Catalunya. La gestació de la Unió Federal Nacionalista Republicana* (2010), *Panoràmica de l'esquerra nacional, 1868-2006* (2008), *República i autonomia. El difícil arrelament del catalanisme d'esquerres, 1904-1931* (2006), *El doctor Robert (1842-1902). Medicina i compromís polític* (2002), *La primera victòria del catalanisme polític* (2002) i *Pere Corominas (1870-1939)* (2001). Ha escrit, en col·laboració, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Vol. II. De 1942 als temps recents* (2007) i *L'Ateneu i Barcelona. 1 segle i ½ d'acció cultural* (2006).